

**ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРИ ЁШЛАР ЖИНОЯТЧИЛИГИНИ ОЛДИНИ
ОЛИШ ФАОЛИЯТИГА ОИД АЙРИМ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ**

Рахимов Шухрат Шоназар ўғли

Ҳориж тажрибаси ёшлар ўртасида жиноятнинг криминалистик характеристикаси ўзига хос хусусиятга эгалиги, уларнинг ҳуқуқбузарлигини ажралиб турадиган хусусиятини аниқлаган, изланишлар жараёнида ёшлар ўртасида жиноятнингни ўзига хос махсус бўлган жиҳатларини аниқлаган. Кўп изланишлар натижасида куйидагиларни гувоҳи бўлдик ёшлар одатда жиноятларини катта ёшда содир этишади, жиноятларининг келиб чиқиш сабаб ва шароитларини ўрганганимизда куйидаги сабабларга дуч келдик. Уй-жой масалалари бўйича, оила ва иш- юмушлари, шахсий эҳтиёжларини вақтида қондирилмаганлиги ва бошқа кўплаб камчиликларнинг босими остида келиб чиқаётган келишмовчиликлар сабаб бўларкан.

Куйидаги маълумотга асосан ғарбнинг статистикасини ўрганиш жараёнида аниқланган , барча ҳуқуқбузар ёшларни ўрганиш жараёнида – жиноят содир этган ёшларнинг яримидан кўпи 30 ёшдан ошган ёшлардир. Маълумотларга кўра 30-49 ёшли ёшларнинг ҳаётий фаолияти юқори бўлиб, уларнинг криминалистик ҳатти-ҳаракатларида яққол кўзга ташланиб турадиган жиҳатлари, уларнинг хулқ-атвори, ҳар-хил вазиятларда ўзларини тутиши, мансаблари орқали қўлга киритган ҳурматлари , ўқув даражалари бази белгиларга кўра ҳаётий поғонасини ҳам кўришимиз мумкин, яъна бир ҳуқуқбузар ёшларни ажратиб турадиган белги бу унинг ҳаётда синовларга бардош бера олмаслигидир, кийинчиликсиз осон, ёмон йўлларга кириб кетишидир. Шахсий ҳаётига келсак 30 ёшдан ошган ҳуқуқбузар ёшларнинг ва айниқса, 40 ёшли ёшларнинг ёлғизлиги, ота-онасидан эрта ажрагани , ва турмуш ўртоғи йўқлиги маълум бўлди. Ёшларнинг аксарияти ҳозирги кунда назар солсак, аксарият, 30-45 ёшгача бўлган ёшларнинг жамиятда бўлган ўрни, ижтимоий ва сиёсий фаоллиги, ишлаб чиқариш соҳаларида тутган ўрни диққатга сазовордир, базилари эса жаҳонда бошлиқлар лавозимларга тайинланяпти .

Ҳуқуқбузар ёшлар жиноят содир этиш вақтида яримидан кўпи турмуш қўрган, бир ёки ундан ортиқ фарзандлари бўлган ёшлар ҳисобланади. Кўп ҳолатларда суд ҳукмига кўра жазо тайинлангандан сўнг, маҳкума жазони ижро этиш муассасасидаги шароитларга ҳали кўникмай туриб, унинг оиласи бузилиб кетяпти ва эркак кишиларнинг кўпи бошқа ёшлар билан оила қуряпти, таъкидлаб ўтиш керак-ки, ҳамма хорижий давлатларда бундай камчиликлар кузатила берилмайди .Такидлаш жоизки, жазодан озод этилган ёшлар тўғри йўлга кириб, тинч ва тотув ҳаёт қуриб кетишмоқда АҚШнинг машҳур журналининг маълумотига кўра, жиноят содир этаётган ёшларнинг

кўпчилик қисми олий ва ўрта-махсус маълумотли, яъни меҳнатга лайоқатли, қўлида ҳунари бор ёшлар одир этган. Бундай вазият келиб чиқиши ўрганилганда, объектив ва субъектив омиларни ҳаётнинг бир бирига бўлган қарама қаршилиглари, кўп меҳнат қилиб лекин маошлари эҳтиёжларини қопламаётганини ва “тоза” меҳнат билан Мегаполисдан уй сотиб ололмаётганлиги, машина ҳайдай олмасликлари уй-юмуш ва бошқа шахсий муаммоларни сабаб қилиб кўрсатишган.

Аслида эса америкалик криминолог олимларининг фикрича:

-дунё ривожлангани сари технологиялар ривожланиб бормоқда ва ҳар бир боланинг онгига компьютер ва бошқа технологиялар орқали “заҳарли” оммавий маданият йетиб бормоқда ;

-таълим-тарбияни ота-оналар эмас, балким, компьютер-технологиялар бермоқда ва натижада шахс ҳис-туйғусиз ўсмоқда;

-ёшларнинг аксарияти балоғат ёшидан ўрганиб қолган, енгил-елпи ҳаётлари орқали улар жиноий гуруҳларнинг ” илмоғига илиниб ”ҳар-ҳил оқимларга аралшиб қолишмоқда;

-қизларни балоғат ёшида ҳеч бўлмаганда ўзи мустақил равишда оиласи учун таом таёрлаш, отаси ёки яқин синглиси ,укаси учун бир нимани тикиб бериши, оиласи учун хар куни фойдали кўл меҳнатини бажариши йўқолиб кетганлиги, ёшлар замонавий асбоб-ускуналарга ўрганиб қолгани натижасида қўлида бажариши лозим бўлган вақтда ўша машинка ёки яқин дўконга бориб тайёр таом олиб келиши, уларни ”оилам учун” деган фикрдан узоқлашишига сабаб бўлиб келмоқда;

-яна бир муҳим жиҳат ёшлар киши бармоғидан келадиган нейротўлқинлар, уларни ёшлар жинсига мансублигини билдириб турувчи мияга ягона тўлқинларни ёқолиб кетайётганлигини таъкидлаб ўтишади .

“Ёшларни жиноят содир этиш омилларини санаш учун сон етмайди, дейди Ю.М.Антонян , - лекин ёшлигида кичик қийинчиликларга чидай олмайдиган шахс, келажакда кўп дуч келганда, оғир меҳнатдан қочиб енгил меҳнатни танлаш орқали, бир жойда кўним топмай, оқибатда жамиятнинг заиф нуқтаси айланади .”¹¹⁵

Германия олимлари рецидив жиноятларни ўрганиш жараёнида шуни маълум қилишадикки, ёшларнинг рецидив жинояти эркак рецидивлардан фарқи содир этган жиноятларни оғирлигида, рецидив жиноятнинг психологик келиб чиқиши ўрганилганда, ёшлар кўп ҳолатларда, содир этган жиноятларидан оғирроқ жиноят содир этмас экан, эркаклар ёшлардан фарқли ўлароқ, жиноятининг шахсга бўлган хавфи оғирлаша борар экан,

¹¹⁵ Антонян Ю.М Социальная среда и формирование личность преступника. - М.,1975.С. 108.

лекин рецидив ҳуқуқбузар ёшларнинг ўзига ҳос хусусияти бу кўп маротаба жиноят йўлига кириб қолиши ва вояга йетмаган кизлардир .

Бундай жиноий мақомларни ўрганиш жараёнида, ёшларни, жиноят оламидаги мақомига қараб, уларни психологияси, ақл-заковати, нимага қодирлигини билиш мумкин, шу тариқа, уларга одил жазо тайинлаш мумкин бўлган.

Yellow Criminal журнаliga мувофиқ, 2010-2015 йилларда ёшлар ўртасида жиноятнингни ўрганилганда 43% ёшлар шахсга қарши жиноятнинг ҳаётга ва соғлиққа қарши жиноятлар содир этган, 38% ёшлар иқтисодиёт соҳасида (растрата, ўғирлик, талончилик, фирибгарлик ва ҳ.к), қолган 11%и бошқа кўринишдаги жиноятлар ҳисобланади. Булардан 35-50 ёшдаги ёшлар, одам ўлдириш, ўғирлик, фирибгарлик, кўшмачилик, терроризм, одам савдоси каби жиноятлар билан шуғулланиб келмоқда, 20-35 ёшга қадар бўлган ёшлар ҳуқуқбузарлар ўғирлик, талончилик, фирибгарлик, ҳукуматга қарши жиноятлар, гиёҳвандлик моддаларини қонунга ҳилоф равишда сотиш, қонунга ҳилоф равишда ўқ отиш қуролларини сотиш жиноий ишлари билан шуғулланиб келишмоқда. Ҳуқуқбузар ёшларнинг жиноят қилишига уни ўраб турган атроф муҳитдаги салбий ахлоқий сифатларни шакиллантирилганлиги ва уларни содир этиш учун кўп омиллар туртки бўлгани аниқланмоқда, масалан :

- ёшларнинг иродаси пастлиги ;
- ҳуқуқий онги ривожланмаганлиги ;
- салбий шароитларни узоқ муддатли таъсир этиши ;
- оиланинг тасири (муҳит ,кўполлик, ичкилик ичиш ва ҳоказо) ;
- атрофдагиларнинг таъсири(ишда , турмуш тарзида ва ҳоказо) ;
- бўш вақтнинг кўплиги ёки аксинча вақтининг йетишмаслиги ;
- оммавий маданиятнинг турмуш тарзига таъсири ;
- гиёҳвандлик, пул ва молга ҳирс кўйганлигини таъсирида ва ҳоказолардир.

Буюк британиянинг олимлари маҳқумаларни ўрганиш жараёнида, баҳтсиз ходисаларни мустасно қилиб, барча жиноятларнинг томири маҳқуманинг шахсий ички кечинмалари яъни психологияси ва оиласи деб такидлашган. Оила ва оиладаги носоғлом психологик муҳитнинг ёшларнинг хулқ – атворига таъсир қиладиган номақбул шароитлар , эр-хотин ўртасидаги низолар, ёшлар руҳиятидаги, хулқ-атворидаги ўзгаришларни келтириб чиқаради, оиладаги йетишмовчиликлар, фарзанд кўрмаслик, турмуш ўртоғининг кўп ичиб келиши, гиёҳванд моддаларини истеъмол қилиши, маънавий онгининг бўшлиғидир.

Маҳқуманинг шахсий ички кечинмалари деганда, шахс шаккланаётган вақтдан бошлаб, атроф-муҳит, уни ўраб турган дунёга бўлган муносабатлари, ҳарактери, темпераменти, дунёкараши, рухий ҳолати ва оилада кўрган

тарбиясига, ички кечинма, яъни холатга бўлган муносабатлари ва бошқалар тушунилади.

Хуқуқбузар ёшлар шахси жиноятнинг асосий интеллектуал-маънавий ҳислатлари руҳий ва жисмоний ҳолатининг мажмуидир. Хуқуқбузар ёшларнинг шахсини ўрганиш, содир этган қилмишини баҳолашни, шу жумладан, индивидуал башорат қилинишини таъминлаш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Хуқуқбузар ёшлар тўғрисида ҳар томонлама ва чуқур тассавурга эга бўлиш учун таҳлил қилиш нафақат жиноят содир этилган вақтни ва уни текшириш даврини, балки текширилувчининг ривожланишини ҳам қамраб олиш керак. Бунда жиноят содир этилишининг яширин мотивлари ҳам, психологик-психиатрик хусусиятларини ҳам баробар инобатга олиш лозим. Хуқуқбузар ёшларнинг шахси ва жиноят ўзаро боғлиқ бўлганлиги боис, криминалистик иш доирасида ёшларнинг шахси тўғрисида тегишли маълумотларни олиш жиноятка қарши курашиш фаолиятининг асосий масалаларига киради.

Криминолог олим Дагел хуқуқбузар ёшлар шахсини қуйидагича тавсифлайди:

-жисмоний бақувватлиги, ташқаридаги қарши ҳаракатларни ўз кучи билан енгаман деб ўйлайди;

-содир этган жиноятнинг ҳарактерига қараб, масалан ўғирлик, босқинчилик, қотиллик ва ҳоказолар;

-олдинги содир этган жиноятининг ҳарактерига қараб, кейингисини шу жиноятга ўхшашлиги томонидан яқинлашиши;

-хуқуқбузар ёшларнинг психологик ўзига хослиги, масалан, унинг темпераменти, эмоция, қизиқувчанлик даражаси, энг муҳим жиҳатларидан бири жиноят содир этишга мойилликнинг мавжудлиги ва бошқалар;

-хуқуқбузар ёшларнинг психологиясининг қай даражада тузилганлиги;

-унга хуқуқий жазо чоралари таъсир қилганлиги ёки йўқлигидандир.

Тадқиқотчи Сахаров Б. умумий хуқуқбузарларни қуйидагича тавсифлайди:

-шахсни шахсга нисбатан атайлаб жиноят содир этиши. Безорилик, номусга тегиш, ўғирлик, тан жароҳати, ва шу кабилар.

-шахсни мулкани талон-тарож орқали атайлаб жиноят содир этиши, масалан, кўролмаслик оқибатида, қасддан жиноят содир этиш холатлари;

-мансабни суистеъмол қилиш орқали, порахўрлик ёки бирор ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этишдан бўйин товлаш;

-енгилтаклик оқибатида (иродасизлик, сабрсизлик) натижасида содир этилган жиноят.

Ҳар бир жамият ривожланиши ва ўзгаришига қараб жиноятларнинг янги-янги турларини ўйлаб топадилар. Масалан, бугунги кунда бутун жаҳон миқёсида хаккерлик, наркотик моддалар билан ноқонуний равишда муомала қилиш, айниқса ёшлар ўртасида жиноятнинг таҳлили натижасида

ёнланма қотиллик, одам савдоси, ёшларни жиноий секталарга жалб қилиш, бола ўғирлаш, бола ўлдириш, фирибгарлик, камомад, бухгалтерия (ҳисоб) соҳасидаги баъзи турдаги жиноятларва ҳоказолар. Маиший хизматларнинг яхши ривожланмаганлиги, одамлар ўртасидаги муносабатларда кескинликнинг ортишига, низоли ижтимоий-психологик муҳит шаклланишига олиб келади. Тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича , маиший хизматлар камроқ, ривожланган ҳудудларда ушбу соҳадаги низолар бошқа жойдагиларда кўпроқ бўлади.

Ёшлар жиноят содир этиш вақтида унинг руҳий ҳолати биринчи ўринга чиқади, инсон ҳулқида эса ташқи омиллар тизими, ички шарт – шароитлар тизими билан белгиланади. Шу боис, ҳар бир жиноятда объектив (ташқи) ва субъектив(ички) омилларнинг бирлиги кўринади. Ҳеч бир ташқи омил ҳам, ҳеч бир ички ҳолат ҳам ўз-ўзича ахлоқий актни юзага келтирмайди.

Шу маънода, аксарият ҳуқуқбузарларда ўз-ўзидан юзага келадиган мойилликларнинг таъсодифий вазиятларга боғликлиги хосдир. Шахснинг ўзини ўзи бошқариш тизимининг тарқоқлиги, аксарият ҳуқуқбузарларнинг бир-биридан ажратиб турувчи асосий психологик жиҳатлардан биридир. Ҳуқуқбузарларнинг айрим худбинона интилишлари, ғайри-ижтимоий тус олганда уларнинг ахлоқий тизимини онг ости мойилликлари даражасида бошқаради.

Ёшлар ўртасидаги жиноятга қарши курашиш бутун жаҳон миқёсига чиққан долзарб масалалардан бири бўлиб, жиноятлар орасида инсонпарварлик жиҳатидан жазо тайинлаш мушкул бўлган муаммо ҳисобланади. Чунки ёшлар киши жамиятни асосий ҳисобланган оилани яратувчи, янги авлодни тарбиялувчи, жамиятнинг келажagini тарбиялайдиган шахс ҳисобланади. Жаҳонда ёшлар кишиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи кўплаб конвенциялар, соғлиғни сақлаш органлари томондан она ва бола учун текин муолажалар, жамиятда ўз ўрнини эгаллашқа ёрдам берувчи маҳсус муассасалар, фондлар ва хоказолар яратилган.

Жиноят содир этган ёшларни ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган жиноятларни олдини олиш бўйича чора-тадбирлар ҳуқуқни сақлаш органлари томонидан ишлаб чиқилган. Ёшлар турмушининг ижтимоий-иқтисодий шароитларини ўрганиш , жиноят содир этишга кўмаклашувчи шарт-шароитларини аниқлаш ва бартараф этиш мақсадида Буюк Британия, Лотин Америка , АҚШ, Италия ва Германияда ёшлар жиноятлари бўйича маҳсус бўлимлар ва ташкилотлар тузилган. Буюк Британияда ва АҚШ да қуйидаги қуринишда маҳсус профилактик чора-тадбирлар квартал-инспекторлари томонидан округ прокурорини руҳсати билан қўлланилади, масалан: «Neighborhood watch» (Кушнингнинг кузатуви), Crime stoppers

(жиноятни тухтатувчилар), «WEED and SEED» ва ҳоказолар. Юқорида курсатилган барча тадбирлар фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини, шу жумладан, аҳоли билан тўғридан-тўғри мулоқот орқали йўлга қўйилган бўлиб, жамоатчилик назоратини, маҳкумалар ва жиноят содир этишга мойил бўлган шахслар устидан кучайтириш, уларни ҳуқуқий, ижтимоий, психологик, тиббий, педагогик ёрдамлар кўрсатиш, ижтимоий ҳаётга ёшлар ўрнини кўпайтириш, уларни фойдали меҳнатга жалб этиш, телекўрсатув ва радиоэшиттиришларда айнан ёшлар ўртасидаги жиноятга қарши қаратилган чора тадбирларни эълон қилиш, жиноят содир этган ёшларни телевидиния воситалари орқали тўғридан тўғри намоёиш этиш ва жазо тайинланиш жараёнини очиқлик ва шаффовликда кўриб чиқишга қаратилган.

Швецария олимлари ёшлар ўртасида жиноятнингни ўрганиш жараёнида, шахс оиладаги муҳитнинг шаклланиши, ўзининг ижобий ёки салбий таъсирини кўрсатишида намоён бўлади деганлар. Оиладаги носоғлом ижтимоий-руҳий муҳит, нафақат, шахсни ўзини ҳаёти, балким, уни ўраб турган шахсларга ҳам тарқалишига сабаб бўлади. Шунинг учун Швецарияда оила қиз фарзанд кўрса, унинг туғилиш маросимида қатнашувчиларнинг барчаси оқ рангли либос кийишлари шарт бўладилар, чунки оқ ранги поклик ва беғуборлик рамзи деб тан олинган. Аслида эса, психология жиҳатдан қарайдиган бўлсак, швецарияликлар фарзандига ёшлик давридан оқ рангни яхши хислат, яхши ният, беғуборлик ва бошқа яхшиликка ундовчи биринчи сигнални онг ости психологиясига, шу орқали таъсир этишади деб ўйлашган. Балким, айнан шу боис, Швецарияда ёшлар ўртасида жиноятнинг коэффициенти пастдир.